

Sammanfattning

Det finns idag en mängd olika data som kan användas för att beskriva bruk och missbruk av alkohol, narkotika och andra droger. På flera områden ger dessa uppgifter en god uppfattning om drogproblemens omfattning och utveckling. Inom andra ger de däremot en sämre bild, beroende på kvalitetsbrister eller på att vissa typer av information helt enkelt saknas. Frågor som berör datakällorna och deras eventuella brister behandlas i metodkapitlet.

Alkoholutvecklingen

Under 2000-talet har alkoholkonsumtionen nått en ny och högre nivå, samtidigt som den registrerade försäljningen förblivit relativt oförändrad. Den statistikförda konsumtionen omfattar Systembolagets och restaurangernas försäljning samt butikernas folkölsförsäljning. För att få en uppfattning om den totala konsumtionen måste även privatinförd, smugglad och hemtillverkad alkohol läggas till – d v s oregistrerad konsumtion – vilken bestäms med hjälp av frågeundersökningar. Sedan 1990-talet finns relativt goda uppskattningar på den oregistrerade konsumtionens storlek.

Den totala konsumtionen för 2007 beräknas till 9,8 liter ren alkohol per invånare 15 år och äldre. Mycket av alkoholen som dricks har nuförtiden sitt ursprung i privat införsel och denna andel bestämdes till 20% 2007. Samma år härrörde mindre än 1% från legal hemtillverkning, 9% från smuggling och hembränning (d v s illegala källor), 16% från restauranger och livsmedelsbutiker samt 55% från Systembolaget.

Mellan 1990 och 2004 fördubblades andelen oregistrerad alkohol, från 18 till 38% av konsumtionen. Till viss del beror ökningen på ett större inslag av illegal alkohol, men främst handlar det om ökande mängder privatinförd alkohol. Under de senaste åren, 2004–2007, har andelen oregistrerad alkohol minskat med 9% då Systembolaget återtagit andelar av försäljningen.

Ytterligare skäl till försäljnings- och konsumtionsökningar sedan 1990-talets mitt kan utgöras av realprissänkningar på öl och vin, introduktion av nya

Sammanfattning

dryckestyper och förpackningar, utökade öppettider på Systembolaget och en ökning av antalet restauranger med tillstånd att servera alkohol.

De fem senaste åren har årskonsumtionen uppgått till ca tio liter ren alkohol, vilket historiskt sett är en mycket hög nivå. Jämfört med senare delen av 1990-talet är detta en ökning med ca 2,5 liter, eller med dryga 30%, enligt de uppskattningar som även inkluderar oregistrerad alkohol.

Stora förändringar har även skett i val av dryckestyper. Under hela efterkrigstiden har vin stadigt ökat i betydelse och svarade 2006 för 44% av all alkoholförsäljning, räknat i ren alkohol. Även starkölet har länge ökat och svarar sedan flera år för en klart större försäljningsandel än spriten. Under 2006 bidrog starkölet till 29% av försäljningen. Folkölets försäljningsandel har halverats under de senaste tio åren och utgjorde 9% 2006, vilket ger en summerad ölandel om 38%.

Tar man hänsyn även till den oregistrerade alkoholen sjunker öl- och vinandelarna till 37% vardera under 2006 medan spritandelen ökar från 18 till 25%. Öl och vin är således fortfarande vanligare än sprit även när oregistrerad konsumtion beaktas och det kan konstateras att Sverige sedan 1990-talet är ett öl- och vinland och inte längre ett spritland.

Något som delvis står i motsats till konsumtionsutvecklingen är yngre ungdomars alkoholvanor som de registreras i CANs årliga undersökning bland elever i årskurs 9. Enligt dessa har andelen som svarar att de inte dricker alkohol ökat från runt 20% under 1990-talet till runt 30% de senaste fem åren. Under andra halvan av 1990-talet ökade förvisso konsumtionen bland eleverna kraftigt men under 2000-talet har den minskat.

Bland niorna har konsumtionen hos såväl flickor som pojkar sjunkit relativt kraftigt de senaste två åren. Pojkarnas konsumtion har sjunkit något mer än flickornas sedan millennieskiftet, men då bör också nämnas att pojkarnas ökning mellan 1995–2000 var kraftigare än flickornas. Skillnaden mellan pojkarnas och flickornas konsumtion är nu mindre än på länge. Trenderna i berusningsvanor följer ungefär samma utveckling som totalkonsumtionen hos skoleleverna.

En samlad bedömning av ungdomars alkoholvanor, utifrån olika frågeundersökningar, är att de under 1990-talet ökade i omfattning. För pojkar i årskurs 9 har en nedgång i totalkonsumtion och berusning inträtt under 2000-talet. I motsats till niorna har konsumtionen ökat bland elever som går andra året på gymnasiet men 2008 är konsumtionen återigen nere i samma mängd som i början av undersökningsperioden 2004.

De minskade könsskillnaderna bland niorna återspeglas inte bland äldre ungdomar. I gymnasieundersökningen framkommer tydliga könsskillnader som visar att yngre män dricker betydligt mycket mer än yngre kvinnor. Konsum-

tionstoppen infinner sig runt 20–25-årsåldern och då är männens konsumtion mer än dubbelt så stor som kvinnornas. Hos männen minskar sedan konsumtionens omfattning med stigande ålder medan kvinnornas konsumtion snarare stabiliseras på en lägre nivå.

Valet av dryckestyper skiljer sig mellan könen. Bland vuxna män dominerar starköl och enligt intervjuresultat från 2002 utgjorde denna dryck 41% av den totala konsumtionen räknat i ren alkohol. Därefter kommer vin, sprit, folköl och cider. Bland kvinnorna dominerar vin, som utgjorde 52% av totalkonsumtionen samma år, följt av starköl, sprit, cider och folköl. För pojkar i nian dominerades konsumtionen tidigare av sprit, medan starköl numera är den största enskilda dryckeskategorin. Även om spritandelen minskat något bland flickorna under de senaste tio åren ger denna dryck trots allt det största enskilda bidraget räknat i ren alkohol, dock är blanddrycker numera mycket nära att dela denna första plats.

Yngre kvinnors dryckesmönster är mera spritt över olika alkoholtyper. Bland äldre ungdomar ökar i synnerhet inslaget av vin och starköl medan folköl minskar. Värt att notera är den kraftiga nedgång i folkölskonsumtionen som uppmäts bland eleverna i årskurs 9 den senaste tioårsperioden; 1995 utgjordes 38% av niornas konsumtion av folköl och 2008 var andelen endast 9%.

Det begränsade antalet undersökningar bland vuxna pekar på en klar tendens under efterkrigstiden till en ökad alkoholkonsumtion, inte minst bland kvinnor. Sedan 1980-talet har emellertid inte könen närmast sig varandra särskilt mycket enligt olika intervjuundersökningar. Då hade kvinnornas konsumtion ökat till ca 40% av männens och sedan 1990-talets mitt fram till 2002 låg den runt 45%. Andelen alkoholkonsumenter har också ökat under efterkrigstiden och andelen av den vuxna befolkningen som inte druckit alkohol under den senaste 12-månadersperioden låg 2000 på låga 10%.

En nyare undersökning från Statens folkhälsoinstitut visar dock på en något högre andel av befolkningen som inte druckit alkohol den senaste 12-månadersperioden, i genomsnitt 14% under perioden 2004–2007.

Flera alkoholfrågeundersökningar pekar på en ökning av andelen storkonsumenter av alkohol sedan 1990-talet. Ökningarna gäller såväl män som kvinnor och i de flesta åldersgrupper. Förklaringen till denna uppgång är främst ett ökat antal dryckestillfällen, snarare än att man dricker mera vid varje tillfälle. Dessutom pekar resultaten också på att antalet intensivkonsumtionstillfällen – d v s konsumtion av motsvarande minst en flaska vin vid ett och samma tillfälle – har ökat de senaste tio åren.

En jämförelse mellan utvecklingen av alkoholförsäljningen under efterkrigstiden i Sverige och flera andra länder visar på betydande likheter. Sålunda karakteriserades perioden av en tilltagande konsumtion i många delar av värl-

Sammanfattning

den. Liksom i Sverige avstannade ökningen av den totala alkoholkonsumtionen i många länder i mitten på 1970-talet, för att sedan plana ut, och därefter rentav minska i vissa länder. Det sista gäller bl a några traditionella europeiska högkonsumtionsländer, som Frankrike, Italien och Spanien där stora minskningar kan konstateras, framförallt på vinsidan. I Sverige är det tvärtom vinkonsumtionen som ökar under motsvarande period.

Man kan alltså konstatera att konsumtionsutvecklingen går åt olika håll i de europeiska länderna i fråga (Norge och de femton länder som tidigare utgjorde EU), med resultatet att konsumtionsmönstren tenderar att bli mer lika. Vinländerna minskar sin vinkonsumtion och ölet och spritens andel av den totala konsumtionen ökar, medan utvecklingen är den motsatta i typiska spritländer. Utjämnningen av konsumtionsnivåerna länderna emellan innebär också en utjämnning av den alkoholrelaterade dödligheten. Det gäller framförallt dödligheten i levercirrhos som sjunkit i EUs vinländer och ökat i de sk öländerna, medan Norge, Finland och Sverige sammantagna uppvisar en relativt konstant nivå.

När det gäller alkoholpolitiken tycks det som de tidigare femton EU-länderna närmat sig varandra. Medan alkoholpolitiken försvagats i Finland och Sverige har flera andra länder, bl a i Sydeuropa, förstärkt politiken genom att t ex minska nivåerna för tillåten blodalkoholhalt vid bilkörning och skärpa åldersbestämmelserna för inköp av alkohol såväl i butiker som på restauranger.

Att alkoholen ger upphov till såväl sociala som medicinska skador är väl känt. En del av dessa går att beskriva någorlunda väl med statistiska uppgifter. Det saknas emellertid data som entydigt visar omfattning och utveckling av alkoholskadorna. Detta gäller speciellt sociala skador, som t ex arbetsplatsfrånvaro eller konsekvenser för anhöriga i hem där missbruk förekommer. Vidare saknas säkrare uppgifter om utvecklingen av antalet missbrukare eller alkoholberoende. Faktorer som leder till brister i mått på alkoholskadenivån i samhället är bl a förändringar i lagstiftning, praxis, ekonomiska och personella resurser, diagnosmetoder, kunskaper och attityder. Indikatorerna som redovisas i denna rapport ger alltså ingen fullständig bild av alkoholskadornas utveckling och omfattning.

Som tidigare nämnts steg alkoholförsäljningen under efterkrigstiden för att nå en topp 1976. Under 1970-talet ökade fylleriomhändertagandena fram till 1975. Vidare ökade inläggningar med diagnoserna alkoholism och alkoholpsykos i slutna psykiatrisk vård markant. Den alkoholrelaterade dödligheten ökade också kraftigt fram till och med 1979. För denna period finns det alltså ett samband mellan konsumtions- och skadeutvecklingen.

Efter 1976 minskade försäljningen och några år senare upphörde även ökningen av den alkoholrelaterade dödligheten. Med hänsyn till skattningar där även oregistrerad alkohol inkluderas kan årskonsumtionen i grova drag sägas

ha varit relativt oförändrad under större delen av 1980- och 1990-talen (ca 8 liter ren alkohol per invånare 15 år och äldre). I detta perspektiv är den stora förändringen uppgången under 2000-talets början, som lett till att årskonsumtionen sedan fem år tillbaka ligger på ca 10 liter ren alkohol per invånare 15 år och äldre.

Antalet fylleriingripanden minskade kraftigt under 1980- och 1990-talen, sannolikt till största delen på grund av samhällets inställning och agerande runt detta. Det kan dock noteras att denna nedgång bromsades runt millennieskiftet och att omhändertagandenivån var oförändrad till 2004 för att sedan öka mellan 2005 och 2007.

Det kan vidare konstateras att sedan 1998 har antalet anmälda rattfylleribrott per invånare ökat med mer än 40%. Ökningen förklaras dock sannolikt till stor del av nytillkomna lagar och resursprioriteringar inom polisen och uppgången har heller inte inneburit att anmälningarna nått upp till den nivå som gällde när de var som flest; under 1990-talets början. Andelen i befolkningen som i frågeundersökningar säger att de druckit alkohol i samband med bilkörning under senaste 12 månaderna har minskat från 14% 1989 till 8% 2006.

Alkoholrelaterade trafikolyckor kan möjligen vara ett mindre känsligt mått på alkohol i trafiken. De senaste årens nivå på antalet misstänkt alkoholpåverkade vid olyckor med personskada är bortåt 40% högre än under 1990-talets andra hälft. Samtidigt har antalet varit ännu högre tidigare, i synnerhet runt konsumtionstoppen under senare delen av 1970-talet. Dock kan konstateras att andelen misstänkt alkoholpåverkade i olyckor med dödlig utgång inte är lägre än på 1970-talet utan uppgick till 9% 2003 och 2004, en dubbelt så hög andel som under 1990-talets mitt. Under perioden 2005–2007 har dock andelen legat något lägre, runt 6%.

En annan indikator som inte längre pekar nedåt är alkoholrelaterad slutenvård. Mellan 1987 och 1998 minskade antalet alkoholrelaterade vårdtillfällen men därefter har nedgången vänts i en uppgång och 2007 var ökningen 26% jämfört med 1998. En ökning mellan 1998 och 2004 om 6% av antalet personer med alkoholproblem av den typ som slutenvården speglar har framräknats genom speciella statistiska bearbetningar av slutenvårdsdata med avsikt att även skatta mörkertalet. Ett möjligt problem med att använda slutenvårdsuppgifter som ensam indikator är emellertid att förändringar inom vårdutbudet och ökade satsningar på öppenvård har inverkan på statistiken.

Mellan 1979 och 2000 sjönk den alkoholrelaterade dödligheten för män med 22%, som den mäts enligt Socialstyrelsens diagnosurval. På senare år har dock nedgången hejdat och en uppgång om 14% noteras sedan 2000, om än inte till 1970-talets nivåer. Även för kvinnorna uppnåddes en relativt hög nivå 1979, men väsentligt mindre markerad. Under 2000-talet har antalet

Sammanfattning

kvinnliga alkoholrelaterade dödsfall ökat kontinuerligt och kvinnornas alkohol dödlighet är till skillnad från männens 16% högre 2006 jämfört med 1979.

Man kan konstatera att männens betydligt större alkoholkonsumtion ger tydligt utslag i dödlighetsstatistiken, då männen under 2000-talet har en ca fyra gånger så hög alkoholrelaterad dödlighet som kvinnorna. Samtidigt har dock skillnaden mellan män och kvinnor minskat, som en följd av ökade konsumtionsnivåer hos kvinnorna.

Även för flera av de andra tidigare omnämnda indikatorerna ökar kvinnornas proportion. Andelen kvinnor omhändertagna för fylleri har t ex stigit från 3% under 1970-talets början till 12% under 2000-talet. Vidare har andelen kvinnor misstänkta för trafiknykterhetsbrott ökat från 6 till 11% mellan 1984 och 2007. Samma period har det skett en fördubbling av andelen kvinnor som vårdats för missbruk inom institutionsvården. Också inom alkoholrelaterad slutenvård har kvinnoandelen stigit och under 2000-talet har de utgjort en fjärdedel.

Att tolka alkoholskadornas utveckling med hjälp av olika indikatorer är inte enkelt. Det kan dock konstateras att den positiva utveckling flera av dessa indikatorer uppvisade under 1990-talets första hälft jämfört med föregående årtionden, har brutits. I flera fall pekar alkoholskadeindikatorerna på att en negativ utveckling skett under 2000-talet och endast i undantagsfall indikeras att några förbättringar skulle ha skett. Bilden påverkas också av vilket år man väljer som utgångspunkt för jämförelserna och försämringarna som framskymtar innebär också i vissa fall att det snarast skett återgångar till tidigare nivåer.

Det kan dock konstateras att de mätbara alkoholskadorna för flera indikatorer inte förefaller ha ökat i motsvarande grad som den faktiska konsumtionen har gjort. Detta kan bero på en fördröjning innan effekterna ger sig till känna liksom att konsumtionsökningen åtminstone delvis ligger bland grupper som tidigare druckit relativt lite och traditionellt inte tillhört problemkonsumtionsgrupper, t ex äldre kvinnor. För att förstå och följa skadeutvecklingen mera i detalj är det således viktigt att ha god information om dryckesmönster i olika befolkningsgrupper, och förändringar av dessa.

Narkotikautvecklingen

Narkotikaanvändning kan innefatta allt från konsumtion vid enstaka tillfällen till mera regelbunden användning liksom långvarigt och dagligt missbruk. Olika användningsformer har olika konsekvenser för individ och samhälle. Vid en redovisning och diskussion av utvecklingen är det därför viktigt att olika konsumtionsmönster hålls isär och inte enbart klumpas samman under begreppet narkotikamissbruk.

Liksom fallet är för uppgifterna om alkoholutvecklingen återspeglar undersökningar och statistik om narkotika inte bara den faktiska situationen utan resultaten påverkas också av andra omständigheter. Dessa utgörs bl a av förändringar i lagstiftning och tillämpning av lagarna samt förändrade inriktningar och resurser inom narkotikabekämpning, narkomanvård etc.

Den tillgänglighetsökning av narkotika som iakttogs under 1990-talet förefaller ha stagnerat under 2000-talet. Denna slutsats kan dras med ledning av att prisfallet på narkotika avmattats. Samtidigt ligger priserna stabilt lågt trots att allt större mängder narkotika beslagtas av rättsväsendet, vilket kan tolkas som att det råder en relativt god narkotikatillgänglighet i dagsläget.

Uppgifter om tillfällig eller mindre regelbunden narkotikaanvändning fås i första hand genom frågeundersökningar. Trots de metodproblem som finns vid sådana studier bedöms de återspegla utvecklingen relativt väl.

Sedan 1971 finns nationella data från skol- och mönstringsundersökningarna. Andelen ungdomar som prövat narkotika var högst i början av 1970-talet, för att sedan minska och under andra hälften av 1980-talet nå en låg nivå. Under 1990-talet mer än fördubblades andelen skolelever i årskurs 9 samt andelen mönstrande som prövade narkotika. Sedan början av 2000-talet har dock denna trend vänts i en nedgång och 2008 svarade 6% av eleverna i nian att de prövat narkotika. Motsvarande andel i de relativt nya undersökningarna i gymnasiets andra år var 16%.

Det är svårt att säga något om utvecklingen under 2000-talet bland ungdomar äldre än 18 år och unga vuxna eftersom det saknas jämförbara data. År 2003 svarade 17% av 16–24-åringarna i en telefonundersökning att de någon gång prövat narkotika. Debutåldern (för de som var 20 år och äldre) låg närmare 18 år, vilket speglar behovet av att följa utvecklingen även bland äldre ungdomar.

Normalt visar olika frågeundersökningar att ca 60% av dem som prövat narkotika enbart använt cannabis, medan 5–10% enbart använt annan narkotika än cannabis. Amfetamin var tidigare den näst vanligaste narkotikasorten men numera delas andraplatsen med ecstasy, åtminstone bland ungdomar. Om illegalt använda läkemedel (oftast sömnmedel/lugnande medel av bensodiazepintyp) tas med i bilden är de emellertid minst lika vanligt förekommande som ecstasy och amfetamin.

Den mera regelbundna användningen (använt senaste 30 dagarna) har bland ungdomar följt i stort sett samma trender som livstidsprevalensen. Ett visst undantag utgörs dock av niondeklassarna där den regelbundna användningen inte sjönk 2004–2006 utan låg på relativt höga 3–4%. Eftersom frågan ändrats 2007 går det dessvärre inte att säga om nivån på den aktuella konsumtio-

Sammanfattning

nen står sig. Enligt en undersökning bland 16–24-åringar kulminerar den regelbundna användningen runt 21-årsåldern.

Enligt en postenkät från 2007 riktad till 16–84-åringar har ca 10% någon gång provat cannabis, vilket motsvarar drygt 750 000 personer i åldersintervallet. Bland 18–29-åringarna har drygt en femtedel av männen och en sjättedel av kvinnorna gjort detta. Åtta respektive 4% i denna åldersgrupp hade använt cannabis under de senaste 12 månaderna, jämfört med 2 respektive 1% bland samtliga tillfrågade.

Narkotikaerfarenheter bland vuxna är alltså vanligare bland män än bland kvinnor och det kan konstateras att könsskillnaderna uppstår i gymnasieåldern samt att de accentueras när man ser till mer regelbunden användning.

I så gott som alla undersökningar framkommer tydliga regionala skillnader. Narkotikaerfarenheter är betydligt vanligare i storstadsområden och minst vanlig på mindre orter och i glesbygdregioner. Detta gäller inte minst regelbunden användning.

Även om studier av grupper med personer med tungt missbruk ofta visar på en tidig och uttalad social problematik, är det självfallet inte så att alla som provat narkotika någon gång har en sådan bakgrund. Samtidigt är det från olika undersökningar känt att ungdomar och unga vuxna som provat narkotika i regel skiljer ut sig från andra ungdomar, t ex med avseende på skolk, otrivsel i skolan, lägre utbildningsnivå etc. Sådana skillnader accentueras vid aktuell/regelbunden konsumtion. Detta betyder att de som fortsätter använda narkotika ofta skiljer ut sig med avseende på egenskaper som nämnts ovan, dels från dem som provat narkotika enstaka gånger, och i synnerhet från dem som aldrig provat narkotika.

Under senare hälften av 1960-talet ökade allvarigare former av narkotikamissbruk påtagligt i Sverige. Perioden kan ses som det moderna narkotikamissbrukets etableringsfas. Tillgängliga data tyder på en viss stabilisering under de första åren på 1970-talet. Andra halvan av decenniet uppvisade dock narkotikabrotten och narkotikabeslagen en uppåtgående trend, liksom den injektionsrelaterade hepatitmitten och de narkotikarelaterade dödsfallen. Det var under denna period som heroinet introducerades på allvar i Sverige.

Med utgångspunkt från en stockholmsundersökning från 1967 estimerades antalet personer med tungt missbruk till 6 000 detta år. Efterföljande och mera noggranna kartläggningar har gjorts 1979, 1992 samt 1998 och beräknat antalet till 15 000, 19 000 respektive 26 000. Med tungt missbruk avses i dessa kartläggningar att ha injicerat narkotika under de senaste 12 månaderna (oavsett frekvens) eller använt narkotika dagligen/så gott som dagligen de senaste fyra veckorna.

En annan typ av beräkning, gjord med hjälp av specialbearbetningar av slutenvårdsdata, beräknades åter antalet narkotikamissbrukare till ca 26 000 1998 och till 28 000 år 2001. Utifrån de ovan presenterade uppgifterna blir den genomsnittliga årliga ökningstakten allra högst perioden 1992–1998. Medelåldern ökade från 27 år 1979, via 32 år 1992, till 35 år 1998. Samtidigt var såväl antalet som andelen yngre än 25 år klart större 1998 än 1992.

Beräkningen av missbrukets omfattning utifrån slutenvårdsdata uppdaterades 2004 och antalet uppskattades då till runt 26 000, en återgång till 1998 års nivå således. Ett problem med att använda slutenvårdsuppgifter som ensam indikator kan vara att förändringar inom vårdutbudet och ökade satsningar på öppenvård kan inverka på statistiken.

Andelen kvinnor har legat tämligen stabilt runt en knapp fjärdedel i de tre kartläggningarna om tungt missbruk. Detta är högre än andelen narkotikabrottslagförda kvinnor (ca 14%) men lägre än andelen kvinnor som sjukhusvårdats eller rapporterats hiv-smittade p g a injektionsmissbruk (omkring 30%). Med kartläggningarna som utgångspunkt kan man således dra slutsatsen att kvinnorna är underrepresenterade vad gäller (känd) kriminalitet samtidigt som de är överrepresenterade sett till vårdkonsumtion.

De allra flesta (runt 88%) vars missbruk klassificerades som tungt i kartläggningarna hade injicerat narkotika de senaste 12 månaderna. Centralstimulantia (främst amfetamin), opiater (främst heroin) och cannabis har alltid varit de vanligaste narkotikasorterna. Amfetaminet dominerade missbruket för ca 48% 1979 men hade minskat i betydelse 1998 då det angavs som dominerande drog för 32%.

Heroinet har däremot ökat i betydelse sedan 1979. Detta år hade 15% opiater som dominerande drog jämfört med 28% 1998. Heroinets uppgång kan även spåras i t ex beslag och lagföringar. Andelen som hade cannabis som dominerande drog sjönk från 33 till 8% mellan 1979 och 1998. Majoriteten uppgavs även vara alkoholmissbrukare. Kartläggningarna pekar på att blandmissbruket ökat, något som tycks ha fortsatt ytterligare enligt tillgängliga indikatorer.

Ett tydligt mönster i kartläggningarna, men även enligt olika narkotikarelaterade indikatorer, är framförallt det tyngre narkotikamissbrukets koncentration till storstadsregionerna.

Om man jämför de tillgängliga indikatorerna – d v s främst beslagsuppgifter, kriminalstatistik samt vård- respektive dödsorsaksstatistik – med de genomförda kartläggningarna så ger de en någorlunda likartad bild av utvecklingen av det tunga narkotikamissbrukets utveckling, med ökande nivåer särskilt under 1990-talet. Indikatorerna pekar på att ökningarna fortsatte ett antal år även efter 1998.

Sammanfattning

Sedan 2001 pekar dock exempelvis slutenvårdsuppgifter och narkotikadödsfall på att vissa stabiliseringar och förbättringar skett för det tunga missbruket. Att slutenvårdssiffrorna viker nedåt sedan ett par år kan delvis hänga samman med förändringar i vårdutbudet med mera inslag av öppenvård. Narkotikadödsfallen kan i sin tur påverkats positivt av utökad substitutionsbehandling för opiatmissbrukare, vilket är den grupp som uppvisar högst överdödlighet.

Samtidigt syns ingen nedgång i de kriminalstatistiskt relaterade uppgifterna, varför bilden av ett trendbrott inte är helt samstämmig. Att de kriminalstatistiska uppgifterna fortfarande pekar uppåt förklaras delvis av att polisens insatser mot narkotika ökar i omfattning. Sammantaget är det således inte alldeles enkelt att uttala sig om utvecklingen av det tunga missbruket under de senaste åren, även om det är positivt i sig att de hälsorelaterade problemen kopplade till narkotikamissbruk förefaller minska.

Sniffningsutvecklingen

Under 1950-talet kom sniffning att uppmärksammas som ett fenomen bland ungdomar. Då var sniffning ofta liktydigt med inhalering av lösningsmedel som thinner, lim och liknande. Idag är de använda sniffningsmedlen flera och det förekommer exempelvis att butangas liksom aerosoler nyttjas.

Enligt skolundersökningarna i årskurs 9 skedde en markant minskning av sniffningen under 1970-talet, nedgången fortsatte även under 1980-talet. Omkring 1990 var sniffningserfarenheter tämligen ovanliga; då svarade 5% av eleverna att de sniffat. Tio år senare var andelen fördubblad, men under 2000-talet har sniffningen åter gått tillbaka och under 2008 uppgav en lika stor andel pojkar som flickor sådana erfarenheter (5%).

I den mån jämförbara data finns från mönstringsundersökningen så uppvisar de ungefär samma utveckling som för skoleleverna. Även i USA inträffade en liknande upp- och nedgång i sniffningserfarenheterna under 1990-talet.

Även om situationen var den omvända 2005 är det alltsedan tidigt 1970-tal normalt något vanligare med sniffningserfarenheter bland pojkarna än bland flickorna.

Ofta kan man finna regionala skillnader vad gäller användning av olika droger. För sniffning verkar det enligt tillgängliga frågeundersökningar dock inte finnas några större olikheter mellan storstäder och områden med lägre befolkningstäthet. Sniffningserfarenheterna tycks således, åtminstone nuförtiden, vara relativt jämt fördelade över riket.

De som har sniffat uppger även förhållandevis omfattande erfarenheter av andra droger och en högre alkoholkonsumtion jämfört med dem som inte

sniffat. Bland skolelever uppger de som sniffat att de i högre grad skolkar och upplever otrivsel i skolan. Bland äldre ungdomar har de med sniffningserfarenhet lägre utbildning och saknar i högre grad arbete eller annan sysselsättning än de som saknar sådana erfarenheter.

Kunskaperna om förekomst av sniffning bland vuxna är relativt begränsade. I undersökningar om det tunga narkotikamissbrukets omfattning 1992 och 1998 framkom att 1–2% av narkotikamissbrukarna hade lösningsmedel som ett av andra missbruksmedel. Av tvångsvårdade vuxna har alltsedan 1990-talets början någon eller några enstaka procent haft sniffning som åtminstone en missbrukskomponent.

Dopningsutvecklingen

Under 1990-talet blev det uppenbart att användningen av hormondopningsmedel inte längre var begränsad till idrottsrörelsen utan spreds i andra delar av samhället, bl a med anknytning till kroppsbyggnad och träning på gym. Under 1992 trädde Lagen om förbud mot vissa dopningsmedel i kraft och utökades 1999 till att även gälla konsumtion, samtidigt som straffsatserna höjdes. Anabola androgena steroider (AAS) är de vanligast använda förbjudna preparaten.

Alltsedan dopningsfrågor introducerades i olika riksrepresentativa undersökningar under 1990-talets första hälft har omkring 1% av de manliga ungdomarna svarat att de någon gång provat AAS. Storleksordningen är i linje med flera europeiska länder, men lägre jämfört med exempelvis USA, där hormondopningserfarenheterna dessutom uppvisade en puckel mellan 1999 och 2003.

Erfarenhet av tillväxthormon är mer sällsynt, likaså är det ovanligt att kvinnor rapporterar erfarenhet av hormondopningsmedel. Det har bland ungdomar konstaterats att det finns kopplingar mellan å ena sidan dopningserfarenhet och å andra sidan omfattande alkoholkonsumtion liksom erfarenhet av narkotika och andra droger.

Beslags- och kriminalstatistiken pekar på en ökad aktivitet vad gäller dopningsrelaterad brottslighet. Sedan 1998 är tullens och polisens beslagsuppgifter jämförbara och fr o m detta år har beslagsantalen mer än tredubblats medan mängderna också ökat. Av kriminalstatistiken framgår att antalet misstänkta för dopningsbrott närapå fyrdubblats sedan samma år. Att enbart använda kriminalstatistik som indikator på missbrukets omfattning och utveckling kan dock ge en felaktig bild. På narkotikasidan finner man exempelvis stora uppgångar för denna indikator samtidigt som andra indikatorer pekar på ett förbättrat läge.

Sammanfattning

Runt 60% av alla misstänkta är i 20–29-årsåldern och bara några enstaka procent är kvinnor. Denna ålders- och könsstruktur överensstämmer med karakteristika hos dem som kontaktar Dopingjouren på eget missbruk och torde spegla verkliga förhållanden tämligen väl.

Att det sedan 1990-talets början byggts upp en marknad för dopningspreparat tycks stå klart. Att gruppen regelbundna användare successivt vuxit under perioden förefaller inte heller osannolikt. Att testandet av hormondopningsmedel blivit mera utbrett bland ungdomar är det med ledning av tillgängliga undersökningar dock svårare att hävda. Dessvärre saknas aktuellare information om utvecklingen bland vuxna. Det kan slutligen konstateras att jämfört med narkotika är det relativt sällsynt att ha prövat hormondopningsmedel. I olika frågeundersökningar är det normalt 5–20 gånger fler unga män som prövat narkotika jämfört med AAS.

Tobaksutvecklingen

I början av 1900-talet var snus och pipetobak de produkter som dominerade tobaksmarknaden. Årsförsäljningen av cigaretter låg fram till andra världskrigets slut aldrig över 500 stycken per person 15 år och äldre. Den ökade sedan och nådde en topp 1976 om ca 1 800 cigaretter. Därefter har en halvering inträffat; 2007 såldes runt 800 cigaretter per person 15 år och äldre. Nedgången förklaras främst med att rökningen minskat men i någon mån även av att smuggling och privatinförsel ökat. För 2004 har beräknats att den registrerade cigarettförsäljningen stod för 90% av konsumtionen i Sverige. Försäljningen av övrig röktaobak har också minskat sedan 1970-talet.

I linje med den vikande cigarettförsäljningen har konsumtionen gått ned. För ett halvsekel sedan var rökning vanligast bland män. År 1946 var 50% av männen regelbundna rökare och motsvarande siffra för kvinnorna var 9%. År 1963 hade könen närmast sig varandra (49 respektive 23%) och 1980 rökte 36 respektive 29% av 16–84-åringarna. Därefter har det skett en nedgång i rökningen, i synnerhet bland männen; 2006 var andelen dagligrökande män 13% medan motsvarande andel bland kvinnorna var 17%.

Rökning har med andra ord blivit vanligare bland kvinnor än bland män, något som är relativt ovanligt i ett internationellt perspektiv. Minskningen har sedan 1980 skett i alla åldersgrupper utom bland kvinnor 65 år och äldre och har varit störst bland 25–44-åringarna.

De flesta börjar röka i relativt unga år och utvecklingen enligt skolundersökningen i årskurs 9 är därför intressant att följa. Den visar att rökningen bland niondeklassare var allra mest utbredd i början av 1970-talet. År 2008 svarar 22% av pojkarna och 28% av flickorna att de röker. Åtta respektive 11% röker dagligen/så gott som dagligen. Detta är en ökning jämfört med föregående

de två år då de lägsta nivåerna för dagligrökning uppmättes sedan fenomenet började mätas 1983. Det kan noteras att rökningen närmast halverats i motsvarande åldrar i USA under de senaste tio åren. I gymnasiets andra årskurs i Sverige svarar 34% av pojkarna och 41% av flickorna att de röker. Tolv respektive 18% gör så dagligen eller nästan dagligen vilket är bland de högsta värdena sedan 2004.

År 1995 uppskattades rökningen kräva ca 8 000 liv i Sverige. Mönstret för utvecklingen av rökningssrelaterade dödsfall stämmer väl överens med vad man kan förvänta sig av konsumtions- och försäljningsstatistiken. Dödligheten har minskat bland männen men bland kvinnorna har rökningssnedgången varit mindre och kommit senare, varför någon dödlighetsminskning ännu inte kan skönjas för dem. En annan beräkning visar att de rökningssrelaterade dödsfallen totalt sett minskat under 1990-talet, men inte heller denna studie visar på någon nedgång för kvinnorna.

Ser man enbart till lungcancerfallen – som till ca 85% orsakas av rökning i Sverige – finner man att dessa minskat bland männen sedan 1985 men fortsatt att öka bland kvinnorna alltsedan 1980-talets början.

Snusning är fortfarande en utpräglad manlig vana. Bland eleverna i årskurs 9 svarar 16% av pojkarna och 4% av flickorna att de snusar 2008. För pojkarnas del innebär det att andelen snusare, efter en tillfällig uppgång, åter är densamma som 1997. Snusandet bland flickorna har fram till 2006 ökat mer eller mindre konstant sedan detta år, för att de två senaste åren minska något. I tvåan i gymnasiet snusar en fjärdedel av männen och 10% av kvinnorna. Bland mönstrande 18-åriga män snusade 2006 en ungefär lika stor andel – 30% – varav närmare tre fjärdedelar gjorde detta varje dag. Sedan 2000 har snusandet ökat något bland dessa 18-åriga män.

Snusförsäljningen ökade stadigt mellan 1970 och 2002 – från ca 400 till 920 gram per år och invånare 15 år och däröver. Därefter har försäljningen stabiliserats och uppgick till 795 gram 2007. I slutet av 1980-talet snusade 17% av de vuxna männen (16–84 år) och 1% av kvinnorna. Under 2005 var motsvarande siffror 23 respektive 3%. Alla tillgängliga studier visar att snusning är vanligast bland 25–44-åriga män.

Rökningen har inte minskat lika mycket i alla samhällsskikt. För ett halvsekel sedan var rökningen allra mest utbredd i mera välsituerade grupper, nu är förhållandena omvända. Den sociala gradienten för rökning är tydlig – det är vanligare bland arbetare, bland ekonomiskt utsatta och bland låginkomsttagare att röka dagligen. Skillnaden med avseende på socioekonomiska variabler är inte lika stora när det gäller snusvanor. Bland män är det vanligare att arbetare snusar jämfört med tjänstemän, men bland kvinnor finns inga sådana skillnader.

Sammanfattning

Bland ungdomar är rökning vanligare bland dem som trivs sämre i skolan och oftare skolkar. I gymnasieskolan kan det noteras att dagligrökning är dubbelt så vanligt bland elever på icke-teoretiska program som bland elever på teoretiska program.

Könsrelaterade skillnader i drogvanor

I detta kapitel belyses könsskillnader när det gäller såväl alkoholanvändning och narkotikaerfarenhet som vardaglig rökning och snusning samt de mer ovanliga företeelserna dopning och sniffning. Inom nästan samtliga områden som tas upp i Drogutvecklingen i Sverige finns det skillnader mellan män och kvinnor, vissa av mindre omfattning och andra av större. Skillnaderna kvarstår när befolkningen delas in i olika åldersgrupper.

Sammanfattningsvis kan sägas att män är överrepresenterade vad gäller narkotikaerfarenhet och konsumtion av alkohol liksom bland personer med riskabla alkoholvanor och tungt narkotikamissbruk. Därtill är det en större andel män än kvinnor som har sniffat någon gång och som har använt något dopningspreparat.

Skillnaderna mellan män och kvinnor för såväl alkohol som narkotika finns, enligt bland annat skolundersökningarna, redan i tidig ålder, men de blir tydligare i gymnasieåldern. Även för dagligrökning eller nästan dagligrökning finns skillnader mellan män och kvinnor redan i skolåldern.

Förutom att män dricker mer alkohol än kvinnor är män dessutom överrepresenterade vad gäller berusningsdrickande och riskkonsumtion av alkohol. Det finns dock tecken på att vissa skillnader börjar utjämnas. I skolundersökningarna i årskurs 9 närmar sig pojkars och flickors alkoholkonsumtion varandra och även undersökningar i den vuxna befolkningen visar på en utjämning mellan könen vad gäller konsumtionen.

I den vuxna befolkningen är det de yngsta individerna (16–29 år samt 20–24 år), och då framförallt männen, som står för den högsta alkoholkonsumtionen samt den största andelen riskkonsumenter. Det är även yngre personer som har störst aktuell erfarenhet av narkotikaanvändning och även här utmärker sig männen. Det är en större andel män som uppger aktuell narkotikaerfarenhet (enbart cannabis i nyare studier) samt redovisar att de någon gång har använt narkotika. Män står även för den största andelen tunga narkotikamissbrukare i de studier som har gjorts. Förutom att fler män än kvinnor missbrukar narkotika finns det även skillnader inom missbruksområdet, bland annat vid val av narkotiska preparat och missbrukssätt.